

PAARS LICHT

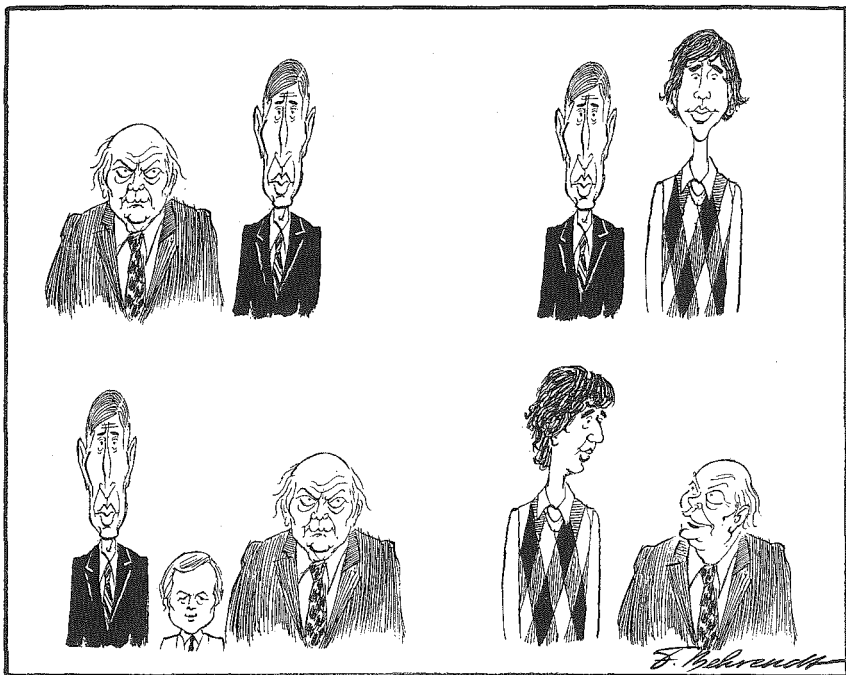
De verhouding tussen VVD en PvdA, 1982-1994

F.H. Becker

‘„Maar natuurlijk moet het wel mogelijk zijn, samenwerking tussen VVD en PvdA. Interessant zou het ook zijn om te zien hoe het CDA zich gedraagt als ze in de oppositie komen, nietwaar?’ Een speels, beetje gemeen glimlachje krult om zijn lippen. „Glimlach ik malicieus? Hm, ik ben me van niets bewust’’.’ Deze woorden tekende *Volkskrant*-journalist Jan Tromp eind 1987 op uit de mond van Frits Bolkestein, toen vicevoorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de VVD¹. Zij illustreerden de voorzichtige dooi in de betrekkingen tussen VVD en PvdA na een lange periode van scherpe, wederzijdse polarisatie. Coalitievorming tussen VVD en PvdA kon in de tweede helft van de jaren tachtig onderwerp van serieus debat en van politieke speculatie worden. Een ‘paarse’ coalitie van VVD, D66 en PvdA bleef echter voorlopig meer een wensdroom dan een reële politieke optie.

De blokkades opgeheven

Op 10 juli 1982 congresseerde de Partij van de Arbeid over het conceptverkiezingsprogramma *Eerlijk Delen* en over de partijpolitieke strategie voor de komende verkiezingen. Het kortstondige regeringsavontuur van de sociaal-democraten met het CDA en D66 in het kabinet Van Agt/Den Uyl was een débâcle geworden. De regeringsploeg was op 11 september 1981 met koningin Beatrix op de foto gegaan. Op 12 mei 1982 boden de PvdA-bewindspersonen hun ontslag aan Hare Majesteit aan. Na maanden van ruzies en conflicten was de onenigheid over het sociaal-economische en financiële beleid dit wankele kabinet fataal geworden. Een rompkabinet van CDA en D66 schreef nieuwe verkiezingen uit voor 8 september. In de korte tijd die daarvoor beschikbaar was, stelde de PvdA een geheel nieuw verkiezingsprogramma op, dat aanzienlijk gematigder van toon en inhoud was dan het programma *Weerwerk* uit het jaar daarvoor. Bovendien besloot het PvdA-congres regerings samenwerking met de VVD niet langer uit te sluiten. De VVD had al eerder haar blokkade tot samenwerking met de PvdA opgeheven, nu volgden de sociaal-democraten dit liberale voorbeeld. Niet dat de PvdA opeens een grote voorliefde had opgevat voor het programma van de VVD. Maar na

de ervaringen in het kabinet Van Agt/Den Uyl had binnen de PvdA het besef postgevat dat de politieke afstand tot de VVD niet veel groter was dan die tot het CDA.

De opheffing van de wederzijdse blokkades was voorlopig niet meer dan een formeel gebaar. Het was van tevoren duidelijk dat als VVD en CDA een Kamermeerderheid zouden halen, deze twee partijen een regering zouden gaan vormen². Weliswaar verloor het CDA drie zetels, maar de nieuwe lijsttrekker van de VVD, Ed Nijpels, leidde zijn partij naar een klinkende overwinning van tien zetels en stelde daarmee een centrum-rechtse coalitie veilig. De poging van informateur Van Kemenade om een gesprek tot stand te brengen over de mogelijke vorming van een kabinet van VVD en PvdA, die samen eveneens over een Kamermeerderheid beschikten, stuitte af op een weigering van Nijpels³.

Het door CDA en VVD gevormde kabinet Lubbers-I trad aan met een scherp saneringsprogramma voor de Nederlandse economie. Kern ervan vormde de stabilisatie van de lastendruk en het terugbrengen van het financieringstekort. Achterliggende gedachte was dat allereerst de markt het draagvlak moest bieden voor economisch herstel. De periode van 1973 tot 1982 kan men beschouwen als een overgangperiode, waarin een expansieve keynesiaanse aanpak plaatsmaakte voor een bezuinigingsbeleid. Pas met het kabinet Lubbers-I werd deze omslag in economisch denken een feit⁴. Zoals José Toirkens in haar dissertatie over het bezuinigingsbeleid van 1975 tot 1986 schreef: 'De cohesie over de economische en ideologische noodzaak van bezuinigen is het grootst in het kabinet Lubbers-I. Sterker dan vorige kabinetten komt dit kabinet ervoor uit dat het een bezuinigingsbeleid voert. In de interne discussies speelt de vraag naar de maatschappelijke acceptatie een geringere rol dan onder voorgaande kabinetten'⁵.

Voor de PvdA vormde deze omslag in het economisch denken en beleid een groot probleem. Tientallen jaren hadden de sociaal-democraten kunnen vertrouwen op een Keynesiaanse sturingspolitiek, een herverdelende overheid en een sterke collectieve sector. De economische problemen die zich in de loop van de jaren zeventig aandienden, bleken met dit instrumentarium niet in voldoende mate aan te pakken. De PvdA werd verrast door de nieuwe economische realiteit en stond onthand tegenover de tussen CDA en VVD gegroeide consensus inzake de economische politiek. Weliswaar wees de PvdA de sociale gevolgen van wat zij het conservatieve bezuinigingsbeleid noemde krachtig af, maar zij wist zelf, ondanks een formidabele nota-productie, geen overtuigend alternatief voor dit beleid te bieden⁶. Zij slaagde er niet in vanuit de oppositie een toonaangevende rol te spelen in het economisch debat en

paste zich langzamerhand aan de nieuwe consensus over het financieel-economisch beleid aan, een proces dat door de regeringsdeelname in 1989 vrijwel voltooid werd.

Meer in het algemeen werd de sociaal-democratie vanaf de tweede helft van de jaren zeventig geconfronteerd met toenemende kritiek op de verzorgingsstaat, op de gegroeide verantwoordelijkheidsverdeling tussen overheid en burger en op het functioneren van de overheidsbureaucratie. Het liberalisme won elders en in Nederland terrein en drong de sociaal-democratie in het defensief. De PvdA zette zich schrap tegen wat Den Uyl in zijn redevoering *Tegen de stroom in* uit 1981 als Nieuw Rechts had getypeerd: 'Het centrale probleem van de verzorgingsstaat zal er in de komende tijd in bestaan de solidariteitsgedachte, waarop onze maatschappelijke ordening uiteindelijk berust, te verdedigen. Het is met name het Nieuw Rechtse denken dat de grootste bedreiging van die solidariteitsgedachte vormt'⁷. Slechts een enkeling als Wim Meijer, voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de PvdA van 1981 tot 1982, pleitte voor een fundamentele herwaardering van de verzorgingsstaat, maar zijn woorden vielen in de eerste helft van de jaren tachtig binnen zijn partij in onvruchtbare aarde⁸.

Men kan achteraf vaststellen dat de PvdA zich te lang aan een overleefd paradigma heeft vastgeklampt en de oppositie uit de jaren 1982-1986 badinerend afdoen als een achterhoedegevecht. Een dergelijk oordeel zou echter te makkelijk zijn. Immers, niet alleen de PvdA, ook de andere politieke groeperingen hadden de grootste moeite een werkzaam economisch herstelbeleid te combineren met een aanvaardbare sociale politiek⁹.

Van een simpele tweedeling tussen liberale en sociaal-democratische opvattingen over economische politiek was bovendien geen sprake. Op het symposium dat de Teldersstichting in november 1984 ter gelegenheid van haar 30-jarig bestaan organiseerde over 'Liberalisme, Socialisme en Economische Politiek' bleek hoe gevarieerd de meningen binnen de beide politieke groeperingen waren en hoe dicht zij elkaar konden naderen. De hoofdstromen van beide partijen vloeiden echter bepaald niet in één bedding. De sociaal-democraat De Kam noemde daarom de mogelijkheid van een coalitieregering van PvdA en VVD een 'kasplantje'. Het vraagstuk van de solidariteit vormde een belangrijk obstakel voor verdere toenadering¹⁰.

De tegenstellingen op sociaal-economisch gebied hielden aldus PvdA en VVD verdeeld. Evenzeer botsten de opvattingen over het beleid inzake vrede en veiligheid. In de politieke actualiteit van deze jaren was het vooral de plaatsing van kruisvluchtwapens die de gemoederen

bezigheid. De PvdA koos onverkort tegen plaatsing en kwam daarmee scherp tegenover de VVD en een groot deel van het CDA te staan. De sociaal-democraten maakten duidelijk dat deze kwestie voor hen in geval van regeringsdeelname een breuk waard zou zijn. Het gebrek aan consensus over modernisering van de kernbewapening weerspiegelde een diepgaander verschil van opvatting over het vredes- en veiligheidsbeleid tussen PvdA en VVD. Terwijl de opstelling van de sociaal-democraten gekenmerkt werd door een anti-nucleair sentiment en een zeer kritische houding ten opzichte van de NAVO, overheerste bij de liberalen een meer prozaïsche oriëntatie op de internationale machtspolitieke verhoudingen.

Voorhoeve concludeerde derhalve in 1984: 'Op de twee belangrijkste terreinen die PvdA enerzijds en CDA/VVD anderzijds thans van elkaar scheiden, de financieel-economische politiek en de vredes- en veiligheidspolitiek, zie ik helaas nog geen concrete ontwikkeling in de richting van een consensus'¹¹.

Beweging aan het front

CDA en VVD maakten in 1986 het kabinetsbeleid tot inzet van de verkiezingen ('Laat Lubbers zijn karwei afmaken', aldus de verkiezingsleus van het CDA) en spraken een voorkeur uit om gezamenlijk verder te regeren: een succesvolle imitatie van de polarisatiestrategie van de PvdA uit de jaren zeventig. Het CDA boekte behoorlijke winst, de VVD leed een gevoelige nederlaag. Het netto-resultaat was voldoende om de regeringscoalitie voort te zetten in het kabinet Lubbers-II.

De PvdA had weliswaar een uitstekend verkiezingsresultaat behaald – op één zetel na evenaarde deze partij haar recorduitslag van 53 zetels uit 1977 – maar was er niet in geslaagd een centrum-rechtse meerderheid te voorkomen en regeringsdeelname af te dwingen. In de PvdA sprak men dan ook van een 'overwinningsnederlaag'. De verkiezingsuitslag bereikte wat eerdere initiatiefnemers, waaronder de Wiardi Beckman Stichting, niet was gelukt: de PvdA besloot een grondig onderzoek in te stellen naar haar politieke uitgangspunten, haar maatschappelijke positie en haar partijorganisatie. In het rapport *Schuivende Panelen* uit 1987 werd een nieuwe politieke plaatsbepaling van de sociaal-democratie gegeven in het licht van vier trends: de internationalisering van de economie, de technologische vernieuwing, de aantasting van het milieu en de individualisering. Het rapport werd in de kring van de VVD positief ontvangen. Bolkestein sprak van een 'perestrojka van de Partij van de Arbeid': 'Er zijn natuurlijk nog steeds punten waarmee ik het niet eens ben. Maar het neemt niet weg dat de PvdA een hele hoop overspannen pretenties heeft laten varen. Het is heel duidelijk een terugkeer naar de con-

sensuspolitiek zoals Drees die formuleerde. Het is een terugkeer naar het midden'¹².

In het in 1988 verschenen rapport *Bewogen beweging* over de maatschappelijke positie en politieke strategie van de PvdA werd expliciet gekozen voor een open benadering van coalitiemogelijkheden, waaronder een coalitie met de VVD (en D66): 'Zonder te hoge verwachtingen te wekken, zou in ieder geval kunnen worden gewerkt aan een zakelijke discussie over de voordelen, bijvoorbeeld op immateriële beleidsterreinen, en de belangrijkste hindernissen, bijvoorbeeld op sociaal-economisch gebied. Er is inmiddels weinig aanleiding, wat de PvdA betreft, de verhouding tot de VVD op een geheel andere manier te benaderen als de verhouding tot het CDA'¹³. De bezinning op de eigen positie vond inmiddels plaats onder nieuw leiderschap. Marjanne Sint was Max van den Berg opgevolgd als PvdA-voorzitter, Den Uyl had het fractievoorzitterschap overgedragen aan Wim Kok. Daarmee werd ook in personele zin een minder scherpe koers ingezet.

Naar een sociaal-liberalisme?

In de VVD was eveneens sprake van wisselend leiderschap. Na het vertrek van Wiegel uit de Haagse politiek had Ed Nijpels het roer bij de VVD overgenomen. Zo succesvol als hij was geweest als lijsttrekker, zo lastig kreeg hij het als fractievoorzitter tijdens het kabinet Lubbers-I. Het was natuurlijk niet eenvoudig om Wiegel op te volgen, temeer daar deze herhaaldelijk en hinderlijk intervenieerde in de interne partijverhoudingen. Nijpels miste ervaring. Hij werd geconfronteerd met een sterk gegroeide fractie. Hij koos voor een harde benadering van coalitiepartner CDA, hetgeen ook binnen de VVD weerstand opriep. Onaangename affaires bleven de partij niet bespaard. Zo kwam minister van Economische Zaken Van Aardenne onder vuur te liggen na de uitkomsten van de parlementaire enquête naar de financiële steun aan het scheepsbouwconcern RSV. Nadat de VVD bij de verkiezingen van 1986 negen zetels verloren had, werd Nijpels als fractievoorzitter vervangen door Joris Voorhoeve¹⁴.

Voorhoeve zocht naar een nieuwe toonzetting. Op een bijeenkomst in Haaren in maart 1987 kondigde hij een sociaal-liberale koers aan. Daarmee beoogde hij een opening te maken naar het politieke midden. In de woorden van het toenmalige Tweede-Kamerlid Frank de Grave: 'Het sociaal-liberalisme was veel meer een aanval op de beeldvorming van de VVD, dan dat alle standpunten ineens veranderden. De VVD moest af van de klassieke positie op de rechterflank, waarbij we afhankelijk waren van het gegeven of het CDA met ons wilde regeren. Het electoraat moest weten, dat we ook in het politieke midden waren te vinden'¹⁵.

De heroriëntatie in PvdA en VVD leek de kansen op een samenwerking tussen beide partijen te vergroten. Wim Meijer, inmiddels vice-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de PvdA, nam de koerswending van Voorhoeve serieus: 'Een VVD die meer het centrum wil opzoeken maakt samenwerking met de PvdA waarschijnlijk en mogelijk'¹⁶. Aart Geurtsen, voorzitter van de commissie die de VVD-discussienota *Liberaal Bestek '90* opstelde, dacht er niet anders over: 'Als PvdA en VVD er allebei van uitgaan dat het voor het CDA reuze gezond is om in de oppositie te gaan zitten, dan moet het mogelijk zijn dat wij op hoofdpunten overeenstemming bereiken'¹⁷. Kregen de bezoekers van het Des Indes-beraad, een groep politici uit VVD, D66 en PvdA die elkaar met enige regelmaat in de beslotenheid van het Haagse hotel Des Indes spraken, dan toch gelijk? In de kring van de JOVD, die in het midden van de jaren zeventig het initiatief tot het Des Indes-beraad had genomen, bestonden daarover uitgesproken opvattingen. Uit een enquête onder 160 politiek actieve JOVD'ers in 1988 bleek dat 81% een VVD/PvdA-coalitie als haalbaar zag, 75% van de ondervraagden was voorstander van een dergelijke coalitie en 11% achtte een PvdA/VVD-regering een reële mogelijkheid in 1990¹⁸.

Toch was alle publicitaire opwinding over een VVD/PvdA-coalitie vooral ketelmuziek. Beide partijen achtten, zeker met het oog op sociaal-economische vraagstukken als de lastenverlichting, de collectieve voorzieningen en de inkomensverdeling, een coalitie met het CDA meer voor de hand liggend dan een liberaal-linkse samenwerking. Bij de politieke voormannen van beide partijen bestond daarover weinig twijfel. Thijs Wöltgens, vice-voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van de PvdA, stelde begin 1989: 'Uitsluiten doe ik niemand, dat zou dom zijn. Maar eerlijk gezegd, ik geloof niet dat een VVD/PvdA-coalitie tot de mogelijkheden behoort. In zijn wezenlijke keuze is de VVD een puur materialistische portemonneepartij, die zich richt op de mensen met de hoogste inkomens'¹⁹. VVD-fractievoorzitter Voorhoeve schreef enkele maanden later: 'De duidelijkste keuze in ons politieke bestel is dus nog steeds tussen het liberalisme van de VVD en het socialisme van de PvdA'²⁰.

Ook in meer theoretisch opzicht zette de wending in sociaal-liberale richting van de VVD zich niet door. De in 1988 door de Teldersstichting gepubliceerde studie *Liberalisme. Een speurtocht naar de filosofische grondslagen* legde de nadruk op de negatieve vrijheid van het individuele domein en nam duidelijk stelling tegen de verzorgingsstaat. Het rapport, geschreven door Kinneking onder verantwoordelijkheid van een werkgroep van prominente liberalen, pleitte voor een 'waarborgstaat' met een zeer beperkte taakstelling²¹. Vrijwel tegelijkertijd verscheen

Liberaal Bestek '90, opgesteld door een partijcommissie onder voorzitterschap van oud-Kamerlid Geurtsen. Deze discussienota werd zowel binnen als buiten de VVD zeer kritisch ontvangen. 'Geen ruk naar rechts', zo wezen de recensenten van de Wiardi Beckman Stichting de kritiek op *Liberaal Bestek* uit PvdA-kring af, maar ook bepaald geen vrijzinnig democratisch manifest: 'Als er van een „atmosfeer” in het rapport sprake is, dan is het er een van continuïteit en van niet „verlichter” willen wezen dan de *rank and file* van de VVD aldoor is geweest'²².

Wisseling van coalitie

De onrust in de VVD was niet bezworen nadat Nijpels in 1986 als fractievoorzitter was afgezet. Voorhoeve werd er opnieuw mee geconfronteerd. 'Onder zijn fractievoorzitterschap kwam alle opgekropte narigheid samen en was er de apotheose', aldus Frank de Grave²³. In het voorjaar van 1989 kwamen fractie en bewindslieden van de VVD tegenover elkaar te staan op een onderdeel van het Nationaal Milieubeleidsplan. Onderlinge verdeeldheid, het ontbreken van gezaghebbend leiderschap en een ernstig gebrek aan communicatie brachten de liberale *party in parliament* in een oncontroleerbare crisis, die op 2 mei 1989 leidde tot de val van het kabinet Lubbers-II. Dat was overigens in veel opzichten een minder voortvarende en hechte ploeg geweest dan het kabinet daarvoor.

Van een principiële breuk met het CDA was geen sprake, wel was de irritatie over het (machts)politieke optreden van de christen-democraten bij een aantal VVD-politici hoog opgelopen. De VVD opteerde desondanks bij de verkiezingen van 1989 duidelijk voor herstel van de coalitie met het CDA. De VVD leed met een teruggang van 27 naar 22 zetels, opnieuw een fors verlies en bleef buiten de nieuwe regering. De geschiedenis van 1986 herhaalde zich, zij het met enige vertraging. In 1990 ruimde Voorhoeve als fractievoorzitter het veld voor Frits Bolkestein. De roerige algemene ledenvergadering van de VVD in mei 1990 bracht voorlopig een katharsis. In de luwte van de oppositie kon de rust in de VVD-gelederen weerkeren.

Het CDA, met lichte verkiezingswinst, en de PvdA, met een gering verlies, vormden onder uitsluiting van D66 het centrum-linkse kabinet Lubbers-III. Bij aantreden ademde het kabinet een optimistische geest. Na jarenlange economische herstellpolitiek ging het eindelijk beter met de Nederlandse volkshuishouding. Er was nu ruimte voor het oplossen van maatschappelijke knelpunten en voor sociale vernieuwing in de grote steden. Dat viel al snel tegen. Voor de PvdA betekende de regeringsdeelname een harde confrontatie met de realiteit. Het kabinet Lubbers-III werd, veel meer dan de PvdA had verwacht, een voortzetting van het

kabinet Lubbers-II. Terugdringing van het financieringstekort en aanpassing van het sociale zekerheidsstelsel werden nu ook voor de PvdA-bewindslieden onontkoombare prioriteiten. Zonder pijn ging dat niet. De PvdA moest afstand nemen van de harde oppositie die zij in de jaren tachtig had gevoerd, en verloor daarmee een groot deel van haar aanhang. Beroofd van oude zekerheden zocht zij tastend haar weg. De besluitvorming over de herziening van de WAO vormde in deze zoektocht een dieptepunt.

In de oppositie kon de VVD zich afzetten tegen de werkwijze en stijl van het kabinet. Inhoudelijk gezien was de vroegere waterscheiding tussen PvdA en VVD teruggebracht tot het formaat van een Hollandse sloot. De partijpolitieke verschillen op het terrein van de internationale politiek verloren in een onverwacht en stormachtig tempo aan betekenis. Het einde van de communistische regimes in Oost-Europa en Rusland en het uitbreken van tal van lokale, etnisch georiënteerde conflicten plaatsten alle politieke partijen voor de noodzaak hun opvattingen over vredes- en veiligheidspolitiek grondig te herijken. Eén aspect van de internationale ontwikkelingen vormde wel een punt van heftige discussie: de komst van asielzoekers in groter getale dan tot dan toe gebruikelijk. Bolkestein stelde in krachtige bewoordingen de immigratie en integratie van vreemdelingen als een maatschappelijk vraagstuk aan de orde. Van PvdA-zijde werd daarop, onder meer bij monde van Tweede-Kamerlid Maarten van Traa, sterk afkeurend gereageerd²⁴.

Op sociaal-economisch gebied waren de verschillen minder groot geworden, al bleef vanzelfsprekend afstand bestaan tussen PvdA en VVD. Karakteristiek was de reactie van liberale zijde op het PvdA-rapport *Niemand aan de kant* uit 1992, dat tot doel had de sociaal-democraten na de diepe verdeeldheid over de WAO-kwestie, te verenigen op een gemeenschappelijke toekomstvisie over de verzorgingsstaat. Het rapport koos voor een brede verzorgingsstaat, voor drastische vergroting van de arbeidsparticipatie en voor een sociaal zekerheidsstelsel dat arbeidsparticipatie stimuleerde. Een ministelsel in de sociale verzekering wees de commissie radicaal van de hand. In de kring van de VVD achtte men het rapport behoudend en een terugval op oude PvdA-stokpaarden. Juist het ministelsel zou volgens de liberale kritiek een belangrijk element van een *activerende waarborgstaat* moeten zijn²⁵. Dat thema speelde opnieuw een rol in de verkiezingscampagne in 1994.

Met haar verkiezingsprogramma *Wat mensen bindt* uit 1994 zette de PvdA een stap in liberale richting door meer aandacht te vragen voor bronnenbeleid: een ieder gelijkwaardig toerusten voor de maatschappij in plaats van achteraf de uitkomsten van maatschappelijke processen corrigeren. Eenzelfde geluid viel te beluisteren in het rapport *Het*

verdiende inkomen van de Wiardi Beckman Stichting²⁶. Het lijkt er echter op dat naarmate de PvdA in sociaal-liberale richting opschoof, de politieke horizon van de VVD in gelijke mate week.

In de laatste maanden voor de verkiezingen van 1994 kwam opnieuw de mogelijkheid van samenwerking tussen VVD en PvdA aan de orde, en wel in een kabinet samen met D66. De uitslag van de Kamerverkiezingen in combinatie met de ondubbelzinnige voorkeur van D66 voor zo'n paarse coalitie effende uiteindelijk de weg voor het sociaal-liberale kabinet Kok.

Standpunten en argumenten

De eerste uitgebreide publikatie over mogelijkheden en grenzen van een VVD/PvdA-coalitie verscheen in 1984 onder de titel *Illusie of monsterverbond*²⁷. Het boek bevatte naast een historische analyse een aantal actuele bijdragen van vooraanstaande sociaal-democraten en liberalen over mogelijke samenwerking tussen hun beider partijen. In november van datzelfde jaar bood de Teldersstichting een forum voor debat over de verhouding tussen de VVD en de PvdA met het symposium 'Liberalisme, Socialisme en Economische Politiek'²⁸. In de daarop volgende jaren verschenen diverse bijdragen aan het debat over samenwerking tussen VVD en PvdA, niet alleen in de eigen bladen maar ook in de dag- en weekbladers.

In de kring van liberalen zowel als sociaal-democraten waren enkele politici uitgesproken voorstanders van samenwerking tussen hun politieke partijen. Bij de VVD gold dat bijvoorbeeld voor de in 1993 overleden Huub Jacobse, en voor Anne Lize van der Stoep; bij de PvdA voor Wim Meijer en Herman Tjeenk Willink. Op welke gronden bepleitten zij een VVD/PvdA-coalitie? Twee, in elkaars verlengde liggende, argumenten speelden een centrale rol in hun redenering. In de eerste plaats achtten zij de overheersende machtspositie van de christen-democraten – sinds 1917 onafgebroken in de regering vertegenwoordigd – ongezonder voor de democratie. Tjeenk Willink verwoordde dit argument als volgt: 'De onontkoombare gevolgen van deze langdurige machtspositie is een dicht bestuurlijk netwerk in onderwijs, gezondheidszorg, bouw en bedrijfsleven. Vaak is niet duidelijk wie waarover wanneer beslissende invloed uitoefent. Ook het benoemingenbeleid vertoont sporen van eenzijdigheid. Van de 13 secretarissen-generaal zijn er 10 van het CDA'. Juist de wisseling van de wacht, aldus de PvdA-senator, 'is een essentieel element in de parlementaire democratie'²⁹.

Een tweede argument had betrekking op het type beleid dat een VVD/PvdA-coalitie zou kunnen voeren en dat door regeringsdeelname van de christen-democraten werd geblokkeerd. Het ging daarbij om de

oplossing van bestuurlijke vraagstukken als de herdefiniëring van de rol van de overheid, verbetering van de politieke besluitvorming en betere aansluiting van overheidsactiviteiten op maatschappelijke problemen. Dergelijke vraagstukken zouden met een CDA dat zozeer in de bestaande bestuurlijke netwerken en automatismen gevangen was, niet eenvoudig aan te pakken zijn. Het ging ook om het beleid op het gebied van de zogenoemde 'immateriële' kwesties als euthanasie en gelijke behandeling, waarover tussen VVD en PvdA gemakkelijker overeenstemming zou kunnen worden bereikt dan met het CDA.

Tegenstanders van een coalitie tussen VVD en PvdA – en die waren er vooral bij de politieke leiding van beide partijen – zagen hun politieke groeperingen als natuurlijke tegenvoeters op de sociaal-economische dimensie en achtten daarom coalitievorming met het CDA meer voor de hand liggend. In een doortimmerd betoog beargumenteerde in 1984 F. Korthals Altes in zijn hoedanigheid van oud-voorzitter van de VVD, waarom hij geen voorstander was van liberaal-linkse samenwerking. PvdA en VVD, zo meende hij, zijn partijen die beide op een puur politieke grondslag gevestigd zijn, terwijl het CDA door een godsdienstige overtuiging bijeen wordt gehouden. Daarmee hangt een verschil in structuur en wijze van optreden samen. Daarom is, aldus Korthals Altes, 'het CDA meer geschikt als coalitiepartner voor een der partijen op strikt politieke grondslag, dan dat die partijen op strikt politieke grondslag dat voor elkaar zijn. Qua structuur zijn PvdA en VVD toch nog weer zo gelijkpolig, dat zij elkaar afstoten'. Het CDA is daarom bij voortduring tot meeregeren geroepen³⁰. Op langere termijn voorzag Korthals Altes een tanende invloed van het CDA en meende hij dat de polariteit tussen liberalen en sociaal-democraten de Nederlandse politiek zou domineren. De twee politieke tegenvoeters zouden, in het licht van een dergelijke tweedeling, niet met elkaar moeten gaan samenwerken. De – kleinere – VVD zou bovendien in een coalitie met de – grotere – PvdA, weinig van haar program kunnen realiseren en electoraal sterk verliezen aan het CDA.

Het electoraal-strategische argument speelde bij de liberale tegenstanders van de VVD/PvdA-samenwerking een belangrijke rol. Zij vreesden een massale overloop van kiezers naar het CDA, dat dan immers een comfortabele positie aan de rechterzijde van het politieke spectrum zou kunnen innemen. Voorstanders van liberaal-linkse samenwerking stond een geheel andere electorale strategie voor ogen. Zij meenden dat de VVD, door een tussenpositie tussen het CDA en de PvdA in te nemen, erin zou kunnen slagen het electoraat van D66 te absorberen³¹.

Dat VVD en PvdA in tal van gemeenten uitstekend konden samenwer-

ken vormde voor de voorstanders van de liberaal-linkse coalitie een extra argument voor een dergelijke samenwerking op landelijk niveau. Terecht is er echter op gewezen dat persoonlijke en lokale factoren een overheersende rol spelen bij lokale coalitievorming. Naar de opvatting van de bestuurskundige Wim Derksen blijft 'essentieel aan de samenwerking tussen PvdA en VVD op lokaal niveau dat de politieke verhoudingen aldaar nu eenmaal anders zijn dan op nationaal niveau. Ten eerste zijn de politieke verschillen veel kleiner. En ten tweede is het, gelet op het grotere belang van immateriële zaken, in de lokale politiek ook politiek begrijpelijk dat PvdA en VVD dichter bij elkaar staan'³².

Of de recentelijk aangegane samenwerking tussen liberalen en sociaal-democraten duurzaam zal blijken, hangt mede af van de vraag welke thema's en oriëntaties het politieke speelveld zullen gaan bepalen. Onlangs is opnieuw de vraag opgeworpen of de traditionele, sociaal-economische links/rechtsverdeling de overheersende politieke dimensie blijft, of dat vraagstukken van cultuurpolitieke aard een meer prominente rol zullen gaan spelen³³. Is dat laatste het geval, dan kan dat belangrijke gevolgen hebben voor de onderlinge verhouding tussen PvdA en VVD. Datzelfde geldt voor het debat over het belang van gemeenschappelijk gedeelde normen en waarden in een sterk geïndividualiseerde maatschappij³⁴. Ook hier ligt voldoende stof voor een interessante dialoog tussen liberalen en sociaal-democraten en mogelijk een perspectief voor verdergaande politieke toenadering.

Achterban en partijcultuur

Het ging in het debat over samenwerking tussen VVD en PvdA niet alleen over politiek-inhoudelijke en machtspolitieke vraagstukken, maar ook om de politieke sociologie en cultuur van beide partijen. Is niet het vermeende grote verschil in partij-achterban steeds een argument geweest om coalitievorming af te houden? In verschillende opzichten heeft zich enige convergentie tussen beide partijen voorgedaan. De VVD is niet meer de losse kiesvereniging, de PvdA evenmin de hecht gestructureerde massapartij van weleer. Beide zijn, in de terminologie van politicoloog Ruud Koole, moderne kaderpartijen geworden³⁵. De VVD is niet meer de partij van de werkgevers, de PvdA niet meer de partij van de arbeiders: beide zijn volkspartijen in die zin geworden dat zij onder alle sociale groeperingen in Nederland kiezers aantrekken³⁶. Maar er zijn ook aanzienlijke verschillen gebleven en nieuwe verschillen bijgekomen. Eerst de 'oude' verschillen. Uit gegevens uit 1986 bleek dat zowel kiezers als kader van beide partijen nog aanzienlijk van elkaar verschilden in sociaal-economische positie:³⁷

Sociale klasse (1986)	kiezers (%)		partijleden (%)	
	PvdA	VVD	PvdA	VVD
hogere klasse	.5	6.9	1.5	12.1
hogere middenklasse	9.3	34.3	19.7	47.3
gewone middenklasse	38.5	47.5	38.5	37.7
hogere arbeidersklasse	15.2	7.4	8.9	1.2
gewone arbeidersklasse	36.6	3.9	31.3	1.8
totaal	100	100	100	100

Wat opleiding betreft onderscheidde het electoraat en kader van beide partijen zich op soortgelijke wijze. De gegevens uit het verkiezingsonderzoek van 1989 bevestigden dit beeld³⁸. Zowel in sociaal-economische positie als in opleidingsniveau liepen ook toen kiezers en kader van beide partijen sterk uiteen.

Op de vraag aan kiezers en partijleden zich met betrekking tot hun politieke opvattingen te plaatsen op een schaal van 1 (links) tot 10 (rechts), scoorden in 1986 kiezers en leden van de PvdA aan de linkerzijde, kiezers en leden van de VVD aan de rechterzijde van het politiek spectrum. De zelfplaatsing van kiezers op een links/rechts-schaal bij de verkiezingen van 1989 is vergelijkbaar met de situatie in 1986. Het verschil in opvattingen tussen VVD- en PvdA-kiezersaanhanger blijkt ook uit de beoordeling die kiezers van PvdA resp. VVD in 1989 gaven van het sociaal-economisch beleid van de afgelopen periode en in de opvattingen die zij hadden over inkomensverdeling³⁹.

Een opvallend nieuw verschil, dat in 1983 al door Rosenthal werd gesignaleerd, is dat de VVD gemakkelijker kiezers trok uit de particuliere sector, terwijl de PvdA een grotere zuigkracht uitoefende op kiezers die in de kwartaire sector werkten of afhankelijk van uitkeringen waren. Dit beeld werd bevestigd door het onderzoek onder leden van beide partijen in 1986. Hetzelfde beeld rijst op uit de gegevens over de achtergrond van gemeenteraadsleden van beide partijen uit 1993. Terwijl 25% van de PvdA-raadsleden een beroepsachtergrond had in het bedrijfsleven (landbouw/visserij, industrie/bouw, commerciële dienstverlening), gold dat voor 50% van de VVD-raadsleden. Omgekeerd had 45% van de PvdA-raadsleden een beroepsachtergrond bij de overheid of het onderwijs/gesubsidieerde sector, tegenover 28% van de VVD-raadsleden⁴⁰.

Zelfplaatsing(1986)	kiezers (%)		partijleden (%)	
	PvdA	VVD	PvdA	VVD
1 (links)	13.6	.8	23.6	.7
2	14.8	..	17.0	.3
3	27.7	.5	30.6	2.4
4	17.5	1.9	20.1	2.1
5	12.9	6.7	4.9	8.6
6	8.3	18.3	.9	13.1
7	2.2	29.8	1.3	14.5
8	2.2	32.2	.2	29.3
9	.7	4.8	..	7.2
10 (rechts)	.2	5.3	1.2	11.7
totaal	100.1	100	99.9	99.9
gemiddelde	3.52	7.1	2.84	7.27

Deze gegevens bevestigen dat de achterbannen van PvdA en VVD wat sociaal-economische achtergrond en opvattingen betreft, nog steeds elkaars tegenpolen zijn. Toch hoeft dit geen onoverkomelijke drempel op te werpen voor coalitievorming tussen beide partijen. Volgens opinieonderzoek was vlak voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer van 1994 de paarse coalitie de meest populaire regeringscombinatie onder de Nederlandse kiezers. Van de VVD-stemmers sprak 39% zich voor een VVD/PvdA/D66-kabinet uit, van de PvdA-kiezers zelfs 47%. Deze voorkeur voor paars leek, volgens de onderzoekers, vooral ingegeven door een groeiende afkeer van het CDA⁴¹.

Dat het in de verhouding tussen PvdA en VVD niet alleen of zozeer ging om ideeën en programma's, om economische theorie en politiek, daarvan getuigde oud-minister Pais in 1984 in een fraaie rede. Veel wezenlijker voor de aantrekkingskracht en de samenwerkingsmogelijkheden van politieke partijen achtte hij 'de sfeer in een partij en de mensen die in en namens de partij optreden'⁴². De verschillen in stijl en cultuur en de verhoudingen tussen personen hield hij dan ook meer verantwoor-

delijk voor de verwijdering tussen PvdA en VVD dan hun programmatische verschillen. De huiscultuur van de VVD bewoog zich naar zijn mening tussen vrijzinnigheid en vrijblijvendheid, die van de PvdA tussen sentiment en ressentiment. Hij meende in de eerste helft van de jaren tachtig een beweging, vooral in de PvdA, maar ook enigermate in de VVD, te kunnen constateren, die 'het *de facto* opheffen van de wederzijdse banvloek aan de horizon doet verschijnen'⁴³.

Een paarse coalitie

Tussen 1982 en 1994 werden de betrekkingen tussen VVD en PvdA enigszins genormaliseerd. Er ontstond een zekere bereidwilligheid tot discussie over de onderlinge politieke verhouding. Er werd incidenteel vruchtbaar samengewerkt in het parlement, zoals door de Tweede-Kamerleden Willem Vermeend (PvdA) en Frank de Grave (VVD). Maar de toenadering ontsteeg niet het niveau van een vrijblijvende affaire. De politieke wil ontbrak om tot verdere samenwerking te komen. In immateriële kwesties bleken zowel PvdA als VVD zonder al te grote problemen zaken met het CDA te kunnen doen (euthanasie, gelijke behandeling), in materiële zaken behield het CDA zijn comfortabele middenpositie tussen VVD en PvdA. Aan de basis van de partijen is steeds sprake van aarzeling, onbegrip en wantrouwen geweest⁴⁴.

Door de verkiezingsuitslag van 3 mei 1994 werd het Nederlandse politieke landschap echter zodanig omgeploegd, dat samenwerking tussen VVD, PvdA en D66 een reële mogelijkheid werd. Verschillende factoren speelden daarbij een rol. Het CDA leed een formidabel verlies van 20 zetels en verloor daarmee zijn centrale machtspositie in de politiek-parlementaire verhoudingen. De christen-democraten raakten bovendien intern in grote problemen. D66 behaalde een klinkende verkiezingsoverwinning door een verdubbeling van het zeteltal, van 12 naar 24. De Democraten bleven vervolgens hardnekkig vasthouden aan het perspectief van een paarse coalitie. Even halsstarrig wezen zij andere regeringscombinaties van de hand. Het verlies van de PvdA was weliswaar zeer groot – 12 zetels – maar de sociaal-democraten wisten toch de eerder verwachte vrije val te stoppen. Met 37 zetels werd de PvdA de grootste partij, een factor van niet te onderschatten politiek-psychologisch belang. De politieke oriëntatie van de PvdA had in het kabinet Lubbers-III bovendien een grondige wijziging ondergaan. De sociaal-democraten waren in liberale richting opgeschoven, waardoor de overigens nog steeds aanwezige verschillen met de VVD overbrugbaar waren geworden. Door de electorale winst van de VVD (van 22 naar 31 zetels) lag deelname van deze partij in een nieuw kabinet voor de hand.

Desondanks moesten forse inhoudelijke en politiek-psychologische

belemmeringen worden overwonnen om tot een paarse samenwerking te komen. Vooral binnen de Tweede-Kamerfractie van de VVD bleef de twijfel over een paars avontuur knagen. Er bestond niet alleen terughoudendheid ten aanzien van regeringssamenwerking met de sociaal-democraten. Ook vreesde men dat het CDA electoraal garen zou spinnen bij een sociaal-liberaal kabinet⁴⁵. Nadat in een korte informatieperiode onder leiding van Eerste-Kamervoorzitter Tjeenk Willink de weg voor onderhandelingen tussen VVD, D66 en PvdA was vrijgemaakt, werd een onorthodox middel beproefd: een drietal informateurs uit de betrokken partijen dienden als 'procesbegeleiders' de onderhandelingen tussen de fractievoorzitters Van Mierlo, Bolkestein en Kok in goede banen te leiden. Hun poging mislukte. Na een derde informatieronde, weer onder leiding van Tjeenk Willink, slaagde Kok erin de drie partijen bij elkaar te brengen. Op 22 augustus werd de paarse regeringsploeg door koningin Beatrix beëdigd. Daarmee was een tot dan toe in Nederland ongekende coalitie gesmeed.

Vanaf de totstandkoming werd het kabinet Kok echter door een paradox gekenmerkt. Het verlangen naar 'paars' was steeds ingegeven door de wens de regeringsmacht van de christen-democraten over te nemen en een aantal politieke vraagstukken op te lossen die mét de confessionelen niet tot het gewenste einde gebracht konden worden. Het CDA was door de verkiezingsuitslag van 3 mei echter al uit het centrum van de macht verwijderd en in dat opzicht was een sociaal-liberale coalitie overbodig geworden. Het paarse kabinet bleek bovendien op dezelfde materiële issues gericht als de voorgaande kabinetten. De continuïteit met de regeringen Lubbers was onmiskenbaar. Het paarse regeerakkoord bood een strak financieel keurslijf, met een redelijke kans op PvdA/VVD-controverses. In de eerste perscommentaren overheerste de stemming dat van een nieuw paars elan nog geen sprake was. Het gevoel van onvolkomenheid werd al eerder treffend onder woorden gebracht door *Trouw*-journalist Marcel ten Hooven: 'En dan nu nog de leuze van Paars'⁴⁶.

Ook de eerste honderd dagen van het kabinet Kok leverden nog geen overtuigend politiek motto op. Maar waarom zou men dat van dit kabinet moeten verwachten? Is de paarse coalitie niet vooral het gevolg van de massale trek van de kiezers naar het politieke midden en daarmee de representant van een a-politieke of anti-politieke houding die over het electoraat vaardig is geworden⁴⁷. Bestaat de paarse regeringsploeg niet vooral uit vakbekwame bewindslieden uit de ambtelijke sfeer, met een pragmatische en technocratische inslag zoals de tijdgeest vraagt⁴⁸.

Het kabinet Kok is inderdaad niet de verwezenlijking van een spannend sociaal-liberaal politiek project. Maar het houdt wél een belofte in. Een paarse coalitie kan voor een frisse wind zorgen in de wereld van bestuur-

lijke netwerken en machtsrelaties. Een paarse coalitie kan een andere bestuursstijl en een ander politiek perspectief op bestaande maatschappelijke vraagstukken met zich brengen. Of dat gebeurt, hangt in belangrijke mate af van de hoofdrolspelers in het politieke spel en van de vraag of zij enige afstand kunnen nemen van een regeerakkoord dat alleen al door de omvang van de bezuinigingen de traditionele strijd tussen sociaaldemocraten en liberalen weer kan doen ontbranden.